

Mevachilik Leksikasining Maxsus Lugʻatlarda Ifodalanishi

Нигина Хожиева

Бухоро Давлату Университети

Аннотатсия:

Maqolada oʻzbek tili mevacilik leksikasiga tegishli soʻzlar xalq tili lugʻat boʻyligining ajralmas qismi sifatida tahlil qilinishi, mevacilik leksikasining vujudga kelishi insoniyat oʻtmishi bilan, insonning mehnat jarayonini oʻzlashtirish tarixi bilan uzviy aloqadorligini koʻrsatib berish, xususan, muayyan meva va uning turlari nomi, izohli lugʻatlarda, qomuslarda shu mevaga berilgan taʼriflar toʻgʻrisidagi fikrlar berilgan.

Kalit soʻzlar: lugʻat, soʻz, leksika, leksema, mevacilik, muayyan meva va uning turlari, izohli lugʻat.

Kirish. Oʻzbek tili mevacilik leksikasiga tegishli soʻzlar xalq tili lugʻat boʻyligining ajralmas qismi sifatida tahlil qilinishi, mevacilik leksikasining vujudga kelishi insoniyat oʻtmishi bilan, insonning mehnat jarayonini oʻzlashtirish tarixi bilan uzviy aloqadorligini koʻrsatib berish, xususan, muayyan meva va uning turlari nomi, izohli lugʻatlarda, qomuslarda shu mevaga berilgan taʼriflar, mazkur taʼriflarning kishi ongida shu meva tushunchasi bilan mos kelishi yoki mos kelmasligi masalalarini tadqiq etish ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Jahon tilshunosligida ham va uning bir qismi boʻlgan oʻzbek tilshunosligida ham *soʻz, leksika, leksema* birliklariga turlicha taʼrif beriladi. Jumladan, rus tilshunosi Vladimir Gregorevich Gak: “Soʻz tilning asosiy struktur-semantik birligi boʻlib, borliq hodisalari, narsa va predmetlarning xususiyatlarini nomlashga xizmat qiladi va u fonetik, leksik, semantik va grammatik belgilarning majmuyi sifatida amalda qoʻllanadi”, deb yozadi¹. RusVikipediyasida: “Лексика – совокупность слов того или иного языка, части языка. Лексика является центральной частью языка, именующей, формирующей и передающей знания о каких-либо объектах, явлениях. Изучением лексики занимается наука лексикология, а также семасиология и ономасиология”² yaʼni “Leksika - bumaʼlumbirtilningsoʻzlaritoʻplami, tilningbirqismi. Leksika – bu tilning markaziy qismi, har qanday obyektlar, hodisalar toʻgʻrisida bilimlarni nomlash, shakllantirish va uzatish birligidir. Leksikologiya fani, shuningdek, semasiologiya va onomasiologiya leksikani oʻrganish bilan shugʻullanadi” degan eʼtirofni beradi.

¹. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. М.: Наука, 1977. – С. 230-293.

². https://www.google.com/викеппедия_лексика

Internet lugʻatida yana shunday talqinga ham duch kelamiz: “Лексика (греч. lexikos – относящийся к слову) – это совокупность слов языка, словарный состав. Лексика не является наукой или разделом языкознания”, yaʼni “Leksika (yunoncha lexikos - atashga ishora) – bu tildagi soʻzlar toʻplami, borliqni atash uchun qoʻllaniladigan soʻzlar jamlanmasi. Leksika fan yoki tilshunoslikning bir sohasi emas (uning mavjudligidir)”.

Aslida, yuqorida aytilganlar leksika yoki soʻz ifodalaydigan semantikani yoki *soʻz, leksika, leksemabirliklarining funksional, stilistik xususiyatlarini toʻliq qamrab ololmaydi. Zero V.G.Gak jahon tilshunosligida soʻzga taʼrif berishning yetmishdan ortiq mezonlari ishlab chiqilganligini aytgan edi*³. Tabiiyki, bu soʻzning serqirraligidan dalolatdir.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan, barcha xalq, millat vakillariga baʼzan tarjimonsiz ham tushunarli boʻlgan mevachilikka oid koʻplab soʻzlar borki, ular hamisha til leksikasining ajralmas tarkibiy qismini tashkil etadi. Masalan, yer yuzida olma mevasini bilmaydigan yoki uni sevib isteʼmol qilmaydigan xalq, deyarli, yoʻq. Maʼlumotlarga koʻra, yer yuzida olma daraxti qariyb besh ming yildan beri oʻstirilgan ekan. Yevropaliklar Qadimgi Yunonistonni olma yetishtirishning beshigi deb bilishadi. Katon, Varron, Kolumella, Pliniy kabi Qadimgi Rim yozuvchilarining asarlarida oʻzlari yashagan davrda olmaning 36 turi yetishtirilganligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlar uchraydi⁴. Olmasevar yevropaliklar bu mevani kishiga boqiylik va abadiy yoshlik baxsh etuvchi, yaʼni yoshartiruvchi deb hisoblaganlari uchun ham unga **gold** (золото; oltin) soʻzini sifatlovchi sifatida qoʻshib ishlatishgan: *gold apple, золотые яблоки, oltin olma*.

Inglizlarda “*An apple a day keeps the doctor away*” (“*Ешь по яблоку в день, и врачу не будет работы*”), yaʼni “*Har kuni olma yegan kishining shifokorga ishi tushmaydi*” maqolining paydo boʻlishi ham yuqoridagi mantiq bilan bogʻliq, bizningcha.

Ruslarning oʻzida ham aynan shu mazmunni beruvchi “*Одно яблоко в ночь гонит доктора прочь*” (“*One apple a night drives the doctor away*”), yaʼni “*Kechasi bir olma yesang, shifokordan uzoqroq yuraver*” yoki “*Одно яблоко на ужин и врач не нужен*” (“*One apple for dinner and no doctor needed*”) “*Kechki ovqat uchun bitta olma yesang, senga shifokorning keragi yoʻq*” maqollari ham ishlatiladi.

Hatto keltiriladigan “jannat” soʻzi Avalon mazmunan “olma mamlakati” maʼnosini berar ekan⁵.

Bu mevaning nomi turkiy tillarda (talaffuzi jihatidan bir-biriga nihoyatda yaqin) quyidagicha: oʻzbek tilida – **olma**; boshqird, qozoq, qorachoy-bolqor, qoʻmiq, noʻgʻay, tatar tillarida – **alma**; ozarbayjon tilida – **alma** (آلما); usmonli turk tilida – **elma** (الما); gagauz, qrim-tatar, qoraqalpoq tillarida – **alma**; uygʻur tilida – **elma** (ئالما); chuvash tilida – **ulma** va h⁶.

³. Гак В.Г. Лисоний белги ассиметрияси ва терминологиянинг айрим умумий муаммолари. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси//Филология. IV чиқиш. Илмий мақолалар тўплами. –Самарқанд: СамДУ, 2002. –183 б.

⁴. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Яблоко>

⁵. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Яблоко>

⁶. www.google.com Ўзбекистон Республикасига 2010-2015 йиллар мобайнида олиб келинган олма навлари рўйхати.

Dunyo tillarida esa sal boshqacharoq: rus tilida – yabloko; ingliz tilida – apple; arab tilida – *tafaha*(تفاحة); nemis tilida – *apfel*; frantsuz tilida – *pomme*; ispan tilida – *manzana*; shotland tilida – *ubhal*; latish tilida – *abols* va h. Shved tiliga bu so‘z ingliz tilidan aynan o‘zlashgan bo‘lsa, belorus tiliga rus tilidan *yablik*, ukrain tiliga *yabluko*, serb tiliga *jabuka* shaklida o‘rinlashgan. Olma mevasining lotin tilidagi shakli malum (*yabloko*), *malus* – olma daraxti (yablonya).

Mevachilik leksikasi doirasidagi nomlarning katta qismi uzoq tarixga ega. Ularning paydo bo‘lishi, muhimi, umumiste‘molda qo‘llana boshlashi, yozma manbalarning guvohlik berishicha, qadimgi davrlarga borib taqaladi. Dehqonchilik, jumladan, bog‘dorchilikning paydo bo‘lishi qanchalik uzoq tarixga ega bo‘lsa, mevachilik leksikasining tarixi ham shunchalik qadimiydir.

Masalan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asari(XI asr)da shunday o‘rinlar bor:

Yigitlarig ishlatu,

Yig‘ach yemishirg‘atu,

Qulan, keyik avlatu,

Bazram qilip avnalim⁷.

Mazmuni:

Yigitlarni ishlatib,

Daraxt mevalarini qoqtiraylik.

Qulon, kiyiklarni ovlatab,

Bayram qilib ovunaylik.

Agar Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asaridagi mehnat qo‘shiq-lari asar yaratilishidan qariyb 5-6 asrlar ilgari yaratilib o‘sha davr kishilarining nutqida avlod-dan avlodga o‘tib yashab kelganligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni inobatga olsak, “*daraxt mevalarini qoqtirish*” bilan bog‘liq o‘rinlar mevachilik leksikasi juda qadimdan mavjudligini isbotlaydi.

Mahmud Koshg‘ariy izohlaridan yana shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, meva so‘zi qadimda “*yig‘ach yemish*”, ya‘ni “*daraxtdagi yemish*” tarzida birikma holatida qo‘llanilgan ekan.

Insoniyat paydo bo‘lgan dastlabki paytlarda yovvoyi holda o‘sgan buta, daraxtlar hosilini iste‘mol qilgan bo‘lsa, ular o‘troq hayotda yashashni boshlashgach, mevali daraxtlarni xonakilashtirishga, madaniylashtirishga harakat qilishgan. Insonlar orasida ayriboshlashning boshlanishi, keyinchalik turli mamlakatlar o‘rtasidagi savdo aloqalarining kuchayishi mevachilikning, tabiiyki, mevachilikka oid leksikaning ham taraqqiy etishiga sabab bo‘lgan.

Masalan, Buyuk Ipak yo‘lida harakat qilgan savdogarlar qimmatbaho kiyimlar, matolar, dur-u javohirlar bilan birgalikda, mevalardan tayyorlangan turli shirinliklar (masalan, *turshak*, *mayiz*,

⁷. Кошғарий Махмуд . Девону луғатит турк/ таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов/. Уч томли. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. – 498 б.

quritilgan jiyda, olmaqoqi), ichimliklar (*sharbat, sharob, sok*)ni ham ellardan ellarga olib borganlar.

Har qaysi xalqda, har bir millat yashagan joyning tabiiy sharoiti, iqlimi, o'simlik va hayvonot olami bilan bog'liq bo'lgan holda, turli mamlakat xalqlarining yonma-yon yashashi, o'zaro moddiy va madaniy aloqalarining o'sishi natijasida mevalar va mevalardan tayyorlangan mahsulotlar turi ham, tabiiyki, ularning nomlari ham ko'payib borgan. Mevachilikning taraqqiy etishi tilda leksik qatlarning boyishini ta'minlagan. Zero, mevachilikning vujudga kelishi insoniyat o'tmishi bilan, insonning mehnat jarayonini o'zlashtirish tarixi bilan uzviy aloqador. Izohli lug'atlarda meva nomlariga berilgan ta'riflar turlicha. Buni olma mevasiga berilgan izoh misolida kuzatamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati"(O'TIL)da olma so'zining izohi quyidagicha:

1. "ОЛМА Атирулдилар оиласига мансуб кўп йиллик мевали дарахт. Олма кўчати. —Бу олмалар ҳосилга киргач, беш-олти йил ўтиши керак. С.Зуннунова. Олов.
2. Шу дарахтнинг меваси. Оқ олма. Қизил олма. —Жувон қўлидаги олмани устма-уст бир неча мартаба тишлади ва чала чайнаб ютди. А.Қаҳҳор. Минг бир жон"⁸.

"O'zbekiston Milliyensiklopediyasi"(O'zME)da esa *olmaso'zibilan bog'liqquyidagi izohgaduchkela* miz: "Олма (Малус) – раънодошлар оиласига мансуб, барг тўкувчи дарахтлар ёки буталар туркуми; уруғли мева дарахти. Шимолий ва жанубий ярим шарнинг мўътадил минтақаларида олманинг 25-30 тури, жумладан, Ўрта ва Шарқий Осиё, Ўрта Осиё ва Кавказда 10 тури тарқалган. Экиладиган мевали дарахтлар орасида майдони жиҳатидан биринчи ўринда туради. Ўзбекистонда 8 тури ёввойи ҳолда учрайди (Қаранг Ёввойи олма). Дунё бўйича етиштириладиган навларининг асосий қисми хонаки олма (доместиса) турига киради...

Меваси янгилгида ейлади, қоқи, консерва, мураббо, жем қилинади.... Одатда, боққа ўтқазилганидан кейин 4 йил ўтгач, ҳосилга киради. 40-50 йил мўл ҳосил беради.... Ўрта Осиё маҳаллий навлари – оқ олма, қизил олма, Самарқанд олмаси, Наманган олмаси, аччиқ олма, қимизак олма, Хоразм олмалари гуруҳи ва бошқа олманинг маҳаллий навлари Ўзбекистоннинг тунроқ-иқлим шароитига мослашган, иссиққа, совуққа чидамли. Меваси ширин, эртапишар...

Олма Малус доместиса турига мансуб мевали дарахт ва унинг мевасидир"⁹.

Bayon etilganlarga e'tibor bersak, O'TILda ham, O'zMEda ham olma daraxti biologik nuqtayi nazardan izohlangan. Olma mevasi xususida esa bor-yo'g'i "shu daraxtning mevasi", "uning mevasi" yoki "mevasi shirin, ertapishar" izohlari berilgan, xolos.

Aytaylik, O'zbekistonga kelib o'zbek tilini o'rganayotgan xorijlikka olma mevasi va uning xususiyatlarini mevaning o'zini yoki tasvirini ko'rsatib emas, so'z bilan tasvirlab berishga to'g'ri keldi. Shunda biz "O'zbek tilining izohli lug'ati" ma'lumotlariga tayanib: "Atirgullilar oilasiga mansub ko'p yilik mevali daraxtning mevasi" deb tushuntiramizmi yoki "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi"dagi ma'lumotlarga ko'ra: "Ra'nodoshlar oilasiga mansub, barg to'kuvchi

⁸. www.twirpx.com Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Оҳарфи.

⁹. <https://aim.uz> / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. О ҳарфи.

daraxtlar yoki butalar turkumiga kiruvchi urug'li meva daraxtining mevasi" degan izohni beramizmi? Fikrimizcha, har ikkala izoh ham so'z ma'nosini ochib berishda sodda va tushunarlikdan yiroq. (Zero, o'zbek tilda muayyan tushunchani sodda, aniq, tushunarli tarzda ifodalash imkoniyati nihoyatda keng. Tilshunos olim, akademik Alibek Rustamov ta'biri bilan aytganda: "Agar o'zbek tilining so'z va iboralarini zamonu makon nuqtayi nazaridan cheklamay yig'ilsa, dunyodagi eng ko'p so'zli lug'atlardan ulug'roq lug'at tuzish mumkin. Bundan tashqari, o'zbek tilining boyligi va yetukligini ta'minlovchi ichki vositalari ham bor. Bu – ushbu tilda so'z va uning shakllarini yasovchi qo'shimchalar ko'pligi, qoidalarining istisnosizligi hamda ta'bir (bayon qilish, ifoda) soddaligidir. Ta'birning soddaligi o'zbek tilining kamolidan nishonadir"¹⁰.)

"Rus tilining izohli lug'ati"da olma so'zining lug'aviy ma'nosi ifodasi quyidagicha:

"Яблоко – сочный кисло-сладкий плод яблони, который употребляется в пищу в свежем виде, служит сырьём в кулинарии и для приготовления напитков. Наибольшее распространение получила яблоня домашняя, реже выращивают яблоню сливолистную. Размер красных, зелёных или жёлтых шаровидных плодов 5-13 см в диаметре. Происходит из Центральной Азии, где до сих пор произрастает дикорастущий предок яблони домашней – яблоня Сиверса. На сегодняшний день существует множество сортов этого вида яблони, произрастающих в различных климатических условиях. По времени созревания отличают летние, осенние и зимние сорта, более поздние сорта отличаются хорошей стойкостью..."¹¹

E'tiborlijihatishundaki, internettizimidagiruswiki.rulug'atidaolmatushunchasi (etimologiyasi, botanikxususiyati, tarqalishtarixi, ozuqalilikqiyamati, olmanyeguliktayyorlashdafoydalanish, olmasavdosi, uningturlarivah.) bilanbog'liq 13tamavzuviyguruhma'lumotlarikeltirilgan. Shuningdek, internettizimidagi "рус викицитатниги"daolmatushunchasibilanbog'liq 5 turdagi – "Prozadaolmatimsoli" ("Яблоко в прозе"), "She'riyatdaolmaobrazi" ("Яблоко в стихах"), "Olmahaqidamaqollar, topishmoqlar" ("Пословицы, загадки"), "Olmabilanbog'liqmanbalar" ("Источники"), "Olmahaqidayanaqarang" ("См. также") – qiziqarlimalumotlarjamlangan¹².

"Большая Российская энциклопедия"(Яблоня / Е. Н. Седов // гл. ред.Ю.С.Осипов. М., 2004-2017.)daham, "Rustiliningizohlilug'ati"dahamolmaso'ziga (olmadaraxtigaemas, uningmevasiga): "Yangi (uzilganidayoq) yeyiladigan, shuningdek, (turliyeguliklarni) pishirishdavaichimliktayyorlashdaxomashyosifatidaishlatiladigan; olmadaraxtininguvli, nordon-shirinta'mlimevasi. Qizil, yashil yoki sariq sferik mevalarning diametri 5-13 sm bo'ladi" tarzida izoh berilgan.

Ko'rinadiki, rus lug'atlarida olma va olma daraxti tushunchalari o'zbek lug'atlariga qaraganda aniqroq izohlangan. Vaholanki, o'zbek tilida ham yoki istalgan tilning leksik qatlamida ham gipo-geperonimik munosabatlarda ular boshqa-boshqa (meva va daraxt kabi) uyalarda turadi.

Ya'ni–

¹⁰. Рустамова. Сўзхусусидасўз.–Тошкент: Extremum press, 2010.–160 б.

¹¹. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Яблоко>

¹². <https://ru.wikisitatnik>

o‘zbek tilida:

“*meva uyasi*”: *olma, o‘rik, olcha, olxo‘ri, uzum, behi, nok, shaftoli, anor, banan, apelsin, mandarin* va b.

“*daraxt uyasi*”: *terak, tol, archa, olma, o‘rik, olcha, olxo‘ri, uzum, behi, nok, shaftoli, anor, banan, apel’sin, mandarin, dub, qarag‘ay* va b.

rustilida:

“*фруктовое гнездо*”: *яблоко, абрикос, вишня, слива, виноград, айва, груша, персик, гранат, банан, апельсин, мандарин* и так д.

“*гнездо дерева*”: *тополь, ива, пихта, яблоко, абрикос, вишня, слива, виноград, айва, груша, персик, гранат, банан, апельсин, мандарин, дуб, сосна* и др.

ingliz tilida:

“*fruit nest*”: *apple, banana, orange, mandarin, kiwi, apricot, cherry, plum, grape, quince, pear, peach, pomegranate* etc.

“*Tree nest*”: *poplar, willow, fir, apple, apricot, cherry, plum, grape, quince, pear, peach, pomegranate, banana, orange, mandarin, oak, pine* etc.

Yana shu o‘rinda aytish mumkinki, garchi O‘zME izohlarida: «O‘zbekistonda olmaning 10ta navi yetishtiriladi», deyilsa-da, «O‘zbekiston Respublikasiga 2010-2015-yillar mobaynida olib kelingan olma navlari ro‘yxati»¹³da quyidagi olma turlari sanab o‘tilgan: *aydored, jonagold, alva, arnabel, topred, arnika, ligol, topaz, florina, mutsu, fridom, gala, kiku, gibson, pinova, chempion, gloster, piros, golden, empayter, jinjergold* va b. Bu navlar soni 40dan ortiq.

O‘zbekiston Respublikasi M.Mirzayev nomidagi bog‘dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutining olimlari tomonidan yaratilgan olma navlari ham allaqachon yurt dasturxoniga chiqqan. Bular: *Toshkent borovinkasi, Samarqand a’losi, afrosiyobi, oydin, bolajon, farangiz, go‘zal, feruza, kamola, cho‘lpon, mehmoniy, tilla olma, nafis*.

Xalq tilida olma navlarini *tramayi (kuzgi), eshakolma (xarseb), naqsholma, olmacha* (ertapishar nav), *dumchaolma (dumchaborik), kelinolma, farangolma, xashaki* deb atalishini ham kuzatamiz va tildagi olmachilik bilan bog‘liq “nomlarning barchasi shartlilik printsipli asosida yuzaga kelgan” tarzida xulosa chiqarish bir qadar to‘g‘ri emas, deb hisoblaymiz.

Davrimiz kishilari, odatda, olma sotib olganda, sotganda, yeganda yoki shu mevani ko‘rganda mazkur mevani rangiga qarab ajratadilar, xolos. Ya’ni – *sariq olma, qizil olma, ko‘k olma, yashil olma*.

Demak, tilimizda mevachilik leksikasiga oid so‘zlar miqdori ham ancha salmoqli: ular o‘ziga xos umumiy lug‘aviy ma’no to‘dalari hamda xususiy lug‘aviy ma’no guruhlariga ega. Jumladan, birgina olma mevasi bilan bog‘liq so‘zlar miqdorining o‘zi o‘zbek tilida yuzdan oshadi.

¹³. www.google.com Ўзбекистон Республикасига 2010-2015 йиллар мобайнида олиб келинган олма навлари рўйхати

(Mevachilik leksikasini til nuqtayi nazaridan yig'ish, o'rganish, ular bilan bog'liq izohli lug'atlar tuzish, meva nomlariga berigan ta'riflarni til imkoniyatlaridan foydalanib (xalq so'zlashuv tiliga yaqinlashgan holda) soddalashtirish hamda mukammallashtirish, bir tomondan, til o'rganuvchilarga qulaylik tug'dirsa, ikkinchi tomondan, biologiya va tilshunoslik integratsiyasini ta'minlaydi.)

Xulosa. Tilning lug'at tarkibini o'xshashlik jihatlariga ko'ra muayyan paradigmatic qatorlarga birlashtirish tilning o'zi kabi murakkab, xilma-xil va ayni paytda o'ta qiziqarlidir. O'zbek tilidagi mevachilikka oid so'zlarni yig'ish va muayyan mavzuviy guruhlariga birlashtirish ham xuddi shunday murakkab masala bo'lsa-da, sohaning so'z va atamalarini yig'ish, o'xshashlik belgisi ostida paradigmatic qatorlarini tuzish, lug'atlarda nafaqat meva daraxtlarining nomini, balki meva va unga tegishli atamalarni ham (faqat biologik xususiyati nuqtai nazaridan emas) til egalari ongida qanday o'rinlashganligiga qarab izohlash zarur. Bu, tabiiyki, yuqorida ta'kidlaganimizdek, soha leksikasi uchun ham muhim.